

РУДКІВСЬКИЙ О.П.

Київський національний лінгвістичний університет

ТАКСОНОМІЧНА ОПИСОВА МОДЕЛЬ ФОНОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ГЕРМАНСЬКИХ ТА СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У статті розглянуто проблему таксономічної описової моделі фонологічних одиниць та фонологічної компонентної моделі у німецькій, англійській, нідерландській, українській, російській та білоруській мовах. Встановлено відношення етичних й емічних одиниць з одного боку, та етичних й ітичних одиниць, з іншого. Окреслено синтагматичну й парадигматичну компонентну моделі відношень між описовими рівнями.

Ключові слова: етичний, емічний, ітичний, генеративна модель, синтагматика, парадигматика, описовий рівень.

В статье рассмотрена проблема таксономической описательной модели фонологических единиц и фонологической компонентной модели немецкого, английского, нидерландского, украинского, русского и белорусского языков. Установлены отношения этических и эмических единиц, с одной стороны, и этических и итичных единиц, с другой. Определены синтагматические и парадигматические компонентные модели отношений между уровнями описания.

Ключевые слова: этический, эмический, итичный, генеративная модель, синтагматика, парадигматика, уровень описания.

The paper considers the problem of taxonomic descriptive model of phonemic units and of phonemic component model of German, English, Dutch, Ukrainian, Russian and Byelorussian languages. The relations between etic and emic unit on the one hand and between etic and itic unit on the other hand are determined. The syntagmatic and paradigmatic component relation models between description levels are described.

Keywords: etic, emic, itic, generative model, syntagmatics, paradigmatics, description level.

Актуальність обраної теми визначається орієнтованістю сучасних лінгвістичних студій на розкриття функціональних і структурних аспектів мовних і мовленнєвих одиниць у германських і слов'янських мовах, недостатнім дослідженням питань, пов'язаних із виявом типового для всіх мов і специфічного для кожної з них в реалізації їх фонемного складу, що зумовлює необхідність всебічного розкриття особливостей функціонування системи фонем в аспекті

лінійної генеративної фонології. **Метою** цієї наукової розвідки є встановлення відношення етичних й емічних одиниць з одного боку, та етичних й ітичних одиниць з іншого в парадигматичній компонентній моделі фонологічного рівня мови. До завдань студії належить, зокрема, визначення й аналіз таксономічної описової моделі фонологічних одиниць для германських та слов'янських мов.

Предмет дослідження становить характер змін лінійних відношень на фонематичному рівні описання в німецькій, англійській, нідерландській, українській, російській та білоруській мовах.

Об'єктом є таксономічна описова модель фонологічних одиниць та фонологічна компонентна модель.

Матеріал становлять аудіозаписи читання байки Езопа “Північний вітер і сонце” дикторами, носіями порівнюваних мов, оскільки цей уривок є прикладом матеріалу для зіставного фонетичного аналізу Міжнародної фонетичної асоціації [1].

Наукова новизна цієї роботи полягає в тому, що вперше проводиться типологічне зіставлення фонем у генеративному відношенні.

Протягом останніх десятиліть спостерігався посилений інтерес до фонематичних систем германських мов, зокрема проаналізовано синтагматичні та парадигматичні відношення в системі давньгерманського консонантизму [2], окреслено основні віхи розвитку системи фонем нідерландської мови [3; 4], встановлено типологічні показники систем фонем німецької та української [5], англійської та російської мов [6], німецької та білоруської мов [7]. У наукових розвідках генеративістів система правил описової моделі була поширена на внутрішній механізм системи англійської та німецької мови [8; 9]. У цих розробках розпочато спробу встановити правила генерування для основної описової системи і тим самим прокласти шлях до визначення міжсистемних фонологічних відношень у межах модифікованої генеративної фонології. Сучасні наукові розвідки фонологів спрямовані на вирішення теоретичних і практичних питань фонології з точки зору оптимальної теорії [10; 11]. Проте, проблема типологічного й конфронтативного аналізу фонологічних систем германських та слов'янських мов, порівняльного описання

таксономічної генеративної моделі фонологічних одиниць дотепер не знайшло єдиного систематичного відображення у сучасній германістиці.

У генеративних моделях описових рівнів був відсутнім фонологічний рівень, який є необхідним через відповідності розмовної мови писемній. Крістенсен встановив сім “страт” і показав за допомогою протиставлення, які з них були реалізовані Мартіне, Єльмслевим і Хомським [7:30–48], що видно з Рис.1, вказаного нижче. Впадає у вічі те, що не представлено комбінації фонем. У порівнянні з глосематикою генеративістам вдалося досягнути не лише методи аналізу, а й генерування. Однак через занедбання плану змісту мови правила балансу (англ. *readjustment rules*) не можуть визначити відношення фонології до глибинної структури – плану змісту.

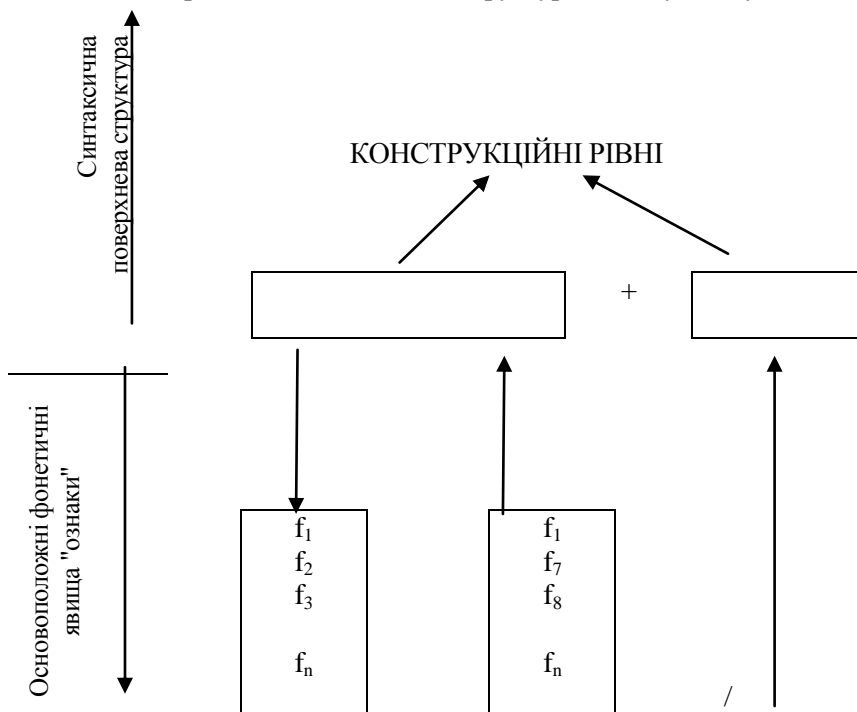

Рис. 1. Генеруюча модель генеративної фонології

Стосовно фонологічної компонентної моделі слід зазначити, що у генеративній фонології прийнято говорити замість голосних про ядра або ядрові фонери й замість приголосних про сателіти або сателітні фонери, оскільки сонорні приголосні /m, n, ŋ, l/ поєднують у собі вокалічні й консонантні властивості, але виконують сателітну функцію; також так звані напівголосні /j, w/ або в інших мовах такі “фонери” без вокалічних й консонантних ознак як /ʌ, ə/ можна описати загальним позначенням “сателіт”.

Слідом за генеративістами [8:304–305] емічними одиницями ми називаємо парадигматичні одиниці, що виникають внаслідок групування етичних одиниць. Етичні одиниці, в свою чергу, є парадигматичними одиницями, які утворюються завдяки об’єднанню ітичних одиниць. Власне ітичні одиниці є синтагматичними й залежними від оточення замінюваними одиницями на всіх рівнях описання мови.

Прикладом етичних одиниць може бути сателітна тагма, що складається із одного чи кількох сателітних фонів, тобто сателітні тагми можуть охоплювати не лише окремі фонери, а й цілі “кластери”. Сателітні тагми утворюються навколо ядрових тагм. Ядрова тагма складається у морфі [v^hnt] – нім. “Wind” (укр. “вітер”) із ядрової фонери /v^h/. Кожна ядрова тагма фонології утворюється принаймні з одного, але частіше з кількох ядрових фонів. Компоненти фонотагм є фонери, які визначені як найменші смислорозрізнявальні одиниці. Фонотагми утворюють фонологічні елементи, з яких складаються морфи. Морф може містити щонайменше одну фонотагму, яка має бути ядровою тагмою (нім. *Kerntagm*), напр., дифтонг /a^hɐ/ – нім. “das Ei” (укр. “яйце”). В утворенні морфа задіяні, як правило, сателітні й ядрові тагми.

Позначення, яке містить процедуру та вид сполучення, тобто динаміку, що виправдовує процедуру генерування описаної мови є “таксис”, який зі словотвірної точки зору узгоджується з термінами “тагма”, “тагмема”. Таксис визначений як процедура сполучення мовних явищ, правила яких наведено в описанні мови. За допомогою префіксів нім. “an” (укр. “до”), нім. “in” (укр. “у”), нім. “ab” (укр. “від”) можна вказати, де відбувається це сполучення. Сателітна тагма

в антаксисі знаходиться ліворуч від ядрової тагми, тобто у процесі мовлення спочатку відбувається реалізація сателітної, а потім ядрової тагми. У прикладі [v^hnt] – нім. “**Wind**” сателітна тагма /v/ знаходиться в антаксисі, який утворюється з /vi/. Сателітна тагма /nt/ знаходиться в абтаксисі, який складається з /int/. Сателітна тагма в інтаксисі знаходиться між кількома ядерними тагмами, напр., [v^hnd★] нім. “**Winde**” (укр. “**vimpi**”) сателітна тагма знаходиться в інтаксисі /nd/, у той час як власне інтаксис утворюється з /inde/.

У фонології, як і на інших ОР, можна розрізнити наголошені й ненаголошені ядрові тагми. У прикладі [v^hnd★] нім. “**Winde**” в інтаксисі /inde/ знаходиться наголошена ядрова тагма /^hnd/, сателітна тагма /nd/ і ненаголошена ядрова тагма /e/. Цей спосіб дозволяє також описувати відповідним чином запозичені та іншомовні слова з рухливим акцентом.

Наразі відомо, що у німецькій мові існують разом із периферійними реалізаціями з 400 потенційних лише 125 актуальних двофонних фонотагм із сателітних фонів, які розчеплюються на ан- та абтаксиси [8:58]. Лише невелика кількість цих фонотагм може знаходитися як в ан-, так і в абтаксисі.

Розглянемо відношення між етичними, ітичними й емічними одиницями. У парадигматичному аспекті етичні одиниці, тобто фоні, морфи, лекси, фрази і т.д. мають нестрогий вплив на відношення емічних одиниць описового рівня до одиниць наступного вищого описового рівня. Приклади [v^hnt] – нім. “**Wind**”, англ. “**wind**”, нід. “**wind**”, укр. “**вітер**”, рос. “**ветер**”, біл. “**веце́р**” та їхні похідні форми (див Табл.1) показують, що завдяки формальній та семантичній схожості можливим є співвідношення на морфологічному рівні, а з лексичного описового рівня кожен із цих морфів може бути компонентом самостійного лекса або лексеми. Тобто, емічні сполучення, наприклад фоні певної фонемі, є компонентами парадигматичного, а не синтагматичного описання.

Таблиця 1

Відношення етичних одиниць до емічних

Мови	Морфи
------	-------

		Орфографічна версія	Фонетична транскрипція
Германські	Німецька	Wind	[v ^h nt]
		Winde	[v ^h nd]
		windig	[vInd]
	англійська	wind	[w ^h nd] / [wa ^h nd]
		winds	[w ^h ndz] / [wa ^h ndz]
		windy	[w ^h nd]
	нідерландська	wind	[^h nt]
		winden	[^h nd]
		winderige	[^h nd]
слов'янські	українська	вітер	[^h it ^r]
		вітри	[^h itr]
		вітряно	[^h itr ^h]
	російська	ветер	[^h eter]
		ветры	[^h etr]
		ветрено	[^h etr ^h]
	білоруська	вецер	[^h et ^h ser]
		вятры	[^h atr]
		ветрана	[^h etr]

У прикладі біл. “*вецер*” морфема M₁ // [^het^hser] складається з морфів [^het^hser], [^hatr], [^hetr]. В її основі лежать тагмени T_{1a}

//e//, T_{2a} //e// з фонотагами /e/, /(e)/ та T_{1b} // ʔ // з фонотагою / ʔ ☺/, а також T_{1c} //t ʔ s// із фонотагами /t ʔ s/ і /t/, T_{2c} //r// із фонотагою /r/; парадигмами є “вечер”, “вятры”, “ветряно”. Комутація ядрових і сателітних тагм впливає на генерування різних лексів і не відбувається на основі фонотагм та окремих фонів.

До ітичних одиниць фонологічного ОР належать також фоніти. Вони є компонентами фонів і замінні за контекстом. До фона [e] у парадигмі біл. “-цер” належать фоніти [e] в парадигмі біл. “вечер” і [(e)] в біл. “вятры” або біл. “ветряна”; до фона /д/ належать фоніти [ʔ] та [2] в парадигмах [le-b ʔ nd ʔ ʔ] – нім. “lebendig” і [l ʔ e-b 2 n] – нім. “leben”; до фона /i/ потрібно віднести фоніти [ʔ ʔ ʔ] та [ʔ ʔ] в нім. “heizen” та нім. “erhitzen”. Однак у морфі [h ʔ ʔ] йдеться не про фоніта [ʔ], що належить до фона [e], а про фонотагіта [ʔ], який замінюється фонотагітом [e:] і належить до фонотагіти /e/. Про це свідчать комутаційні спроби [ve:n] і [v ʔ n], [de:n] і [d ʔ n] у словах нім. “wen” (укр. “кого”) і нім. “wenn” (укр. “коли”), нім. “den” (означений артикль) і нім. “denn” (укр. “тому що”). До фонітів німецької мови належать також [ʔ] і [x], які можна об’єднати у фон [x].

Перейдемо до короткого розгляду синтагматичної й парадигматичної компонентної моделі. Вираження синтагматичних тактичних явищ відбувається таким чином:

$$\begin{aligned} \mathfrak{Z}_1 + \mathfrak{Z}_2 + \dots \rightarrow \mathfrak{Z} \phi_1 & \quad \mathfrak{Z}_3 + \mathfrak{Z}_4 + \dots \rightarrow \mathfrak{Z} \phi_2 \\ & \quad \mathfrak{Z} \phi_1 + \phi_2 + \dots \rightarrow m_1 \end{aligned}$$

Читати цю формулу слід таким чином: фоніт \mathfrak{Z}_1 плюс \mathfrak{Z}_2 плюс ... дорівнює фонітотагіт $\mathfrak{Z} \phi_1$; фоніт \mathfrak{Z}_3 плюс \mathfrak{Z}_4 плюс ... дорівнює фонітотагіт $\mathfrak{Z} \phi_2$. фонітотагіт $\mathfrak{Z} \phi_1$ плюс фонітотагіт $\mathfrak{Z} \phi_2$ плюс ... дорівнює морфіт m_1 .

Усі фонітотагіти разом утворюють фонотагму, що складається з певної кількості фонів. Результат фонітотагітичної комбінації, тобто морфіт, має бути застосований у наступному вищому ОР. Наприклад, припустимо, що об’єднано фони [e], [a] у фонему /p₁/, тоді з’являється P₁ у морфемі M₁, що складається з морфів m_{1a} /v ʔ etr/, m_{1b} /v ʔ atr/. Якщо потрібно об’єднати /e/ та /a/ цієї

морфеми M_1 у тагмему, то мова не може йти про фонемотагмему, тому що тут містяться лише окремі компоненти фонем, а йдеться про фонемотагмему rT_{1a} .

Аналіз глибинної структури виправданий щодо синтагматичних явищ плану вираження тільки тоді, коли завдяки цьому виявляються різноманітні тактичні одиниці оточення, як правило, на фонологічному описовому рівні. До того такий підхід є оптимальним лише при лінійному описанні фонематичних систем і не завжди враховує специфіку фонетичної системи відповідної мови. Тому слід відмовитися від концепції фонологічних правил та уявлень та перекласти акцент досліджень на розгляд законів гармонійності, специфічних для кожної зіставляваної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Handbook of International Phonetic Association*. – Режим доступу: http://web.uvic.ca/ling/resources/ipa/handbook_downloads.htm. 2. *Васько Р. В.* Давньогерманський консонантизм: парадигматика і синтагматика / Роман Володимирович Васько / Київський національний лінгвістичний ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – 304 с. 3. *Миронов С. А.* и др. Историческая грамматика нидерландского языка. Книга I: Фонология, морфология / Миронов С. А., Зеленецкий А. Л., Парамонова Н. Г., Плуткин В. Я. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 8–27. 4. *Boonen U. K., Harmes I.* Niederländische Sprachwissenschaft. Eine Einführung. – Tübingen: Narr Verlag, 2013. – 256 S. 5. *Pompino-Marschall B., Steriopo O.* Das ukrainische Lautsystem aus der Sicht der modernen komparativen Phonetik // Germanistik in der Ukraine. – Jahrbuch 6r 2011. – Kyjiw: Verlagszentrum der KNLU. – S. 12–22. 6. *Аракин В. Д.* Сравнительная типология английского и русского языков: Учеб. пособие. – 3-е изд. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. – 232 с. 7. *Nossok S.* Kontrastive phonologische und phonetische Analyse Weißrussisch - Deutsch und Analyse interferenzbedingter Ausspracheabweichungen / Svetlana Nossok // Hallesche Schriften zur Sprechwissenschaft und Phonetik. Band 19. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. – 250 S. 8. *Wurzel W. U.* Studien zur deutschen Lautstruktur. (Studia grammatica 8) / Wolfgang Ulrich Wurzel. – Berlin: Akademie-Verlag, 1970. – S. 3–80. 9. *Veith W. H.* Intersystemare Phonologie. Exemplarisch an diastralisches-diatopischen Differenzierungen im Deutschen. Mit zahlreichen Abbildungen im Text und 40 Karten. – Berlin: Walter de Gruyter, 1972. – 308 S. 10. *Hall T. A.* Phonologie. Eine Einführung. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2000. – 360 S. 11. *Зубрицкая Е.* Фонология // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления. – Изд. 2-е, испр. и доп. / (ред.) Кибрик А. А., Кобозева И. М., Секерина И. А. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 169–206.